

Jacob Aall og bøndene på Vegårshei

Ottar Werner Moen

Som nybakt pensjonist fikk jeg endelig tid til å gjennomføre en besøksrunde til stedene hvor mine aner hadde bodd. Dette var noe jeg hadde forberedt gjennom mange år, og som jeg hadde gledet meg til. Jeg kjente jo godt til de fleste av eiendommene og gårdene der mine besteforeldre og mine oldeforeldre hadde bodd, men nå ønsket jeg å utvide søket, og bli kjent med mine aner lenger tilbake i tid. Først måtte jeg derfor sette sammen en relativt omfattende slektsoversikt.

Slektsoversikten, som var min reisefører, førte meg i første omgang til eiendommer i Søndeled, Vegårshei og Gjerstad, men senere også til Holt og Åmli, og etter hvert også til flere kommuner i Telemark. Det skulle bli en spennende reise. Da både min mor og min far fører sin slekt tilbake til Ljøstadslekta på Vegårshei, ble det etter hvert mange besøk til denne kommunen. Jeg kjente jo denne kommunen ganske godt fra før, men nå skulle jeg besøke stedene hvor mine aner hadde levd og virket.

I denne artikkelen vil jeg fortelle hva som overrasket meg mest, nemlig at bygdas en gang så vanskelige forhold til Jacob All fortsatt var skjult tilstede, og at hans svekkede status og renommé blant lokalbefolkningen etter hans mange eiendomskjøp i bygda, etter hvert kom klarere og klarere til syne. Jeg ønsket å finne ut litt om bakgrunnen for dette, hvorfor de holdninger som mange bygdebokforfattere har beskrevet, og som jeg selv nå opplevde å finne, kan overleve i et lokalsamfunn i mer enn to hundre år.

Jernverkstida i Norge

Kong Christian IV (1577-1648) beskrives som *bergverkskongen* fordi han fikk satt flere jernverk i drift i Norge. Det var malmen og skogen som var grunnlaget for fremstilling av jern. Betydelig kapital var nødvendig, og kompetanse var en forutsetning for drift av et jernverk.

Kong Christian IV (1577-1648), Han beskrives ofte som bergverkskongen fordi han fikk satt flere jernverk i drift i Norge.

En jevn og sikker leveranse av både malm og tømmer måtte til for en økonomisk drift. De som arbeidet ved selve jernverket hadde en rangordning seg i mellom, og var ansett som fagfolk, og de hadde sin status i samsvar med dette. Men det var et strevsomt arbeid, og det kunne også være et farlig arbeid. For dem som arbeidet i gruvene og i mileskogen stod det ikke like godt til, og de hadde ikke samme status som arbeiderne ved jernverket.

De norske gruvene var i stor grad konsentrert i Telemark og i Arendals-området. Noen av de mest kjente gruvene i Arendal var Lerestveit, Omholt, Klodeborg, Bråstad, Solberg, Torbjørnsbu, Barbu, Neskilen, samt Vågsnes og Alve, de to sistnevnte på Tromøy. Fra gruvene ble malmen i hovedsak fraktet med båt, ettersom de fleste av jernverkene lå langs kysten, særlig fra Agder til svenskegrensa.

De som arbeidet i skogen, øksehuggerne og milebrennerne, var bosatt over det meste av de distriktene hvor en hadde jernverk. Og jernverk hadde en der det var tilgang på store skogsområder, tilstrekkelig for et jernverk. Det var ofte de sammen folkene som stod for huggingen av skogen, som arbeidet med kullbrenningen, og som stod for kjøringen av kullet fram til jernverkene.

Omfanget av skog som naturlig kunne leveres til de enkelte jernverk, var bestemmende for driften, og lønnsomheten ved de enkelte verk. Dersom et jernverk hadde liten tilgang til kull, medførte dette at verket måtte stenge ned virksomheten i deler av året. Dette var naturligvis sterkt ødeleggende for verkets økonomi.

Masovnen var jernverkets hjerte. Masovnmesteren, som foresto ovnens drift, ble derfor den sentrale personen ved verket. Mange masovnmestere ble følgelig svært selvstendige, også i forhold til verkets eiere, ettersom det var han som hadde den faglige innsikt for drift av en masovn. Jacob Aall innså dette, for han sa en gang at å diskutere jernsmelting med en masovnmester var like unyttig som å diskutere teologi med en prest. Jacob Aall var selv utdannet teolog, så han visste nok hva han snakket om.

Jernverksaristokratiet

På 1700- og 1800-tallet var alle de norske jernverkene eid av det vi må kunne kalle et jernverksaristokrati. En rekke av de mest fremstående Eidsvolls-mennene var jernverkseiere, som Peder Anker, Severin Løvenskiold, Herman Wedel, Peder Cappelen, Didrik Cappelen og Jacob Aall. De fleste av dem var mer eller mindre konservative, og de gjorde seg alle sterkt gjeldende innenfor unionspartiet på Eidsvoll. På begynnelsen av 1800-tallet var det ytterst få av de større jernverkene som ikke var eid av slike familier som her er nevnt.

Utsyn over bygda Vegårshei, med kirken til høyre i bildet.

Jacob All tilhørte denne krets. Han fikk sin utdanning ved Universitet i København hvor han tok sin presteeksamen med et meget godt resultat. Men da han holdt sin første preken gikk det opp for både han og menigheten at han ikke var bestemt til prestedtjeneste. Han sa selv at det knapt var noen i menigheten som forstod talens innhold.

Jacob Aall reiste derfor til Tyskland for å studere fysikk, kjemi og bergverksdrift. Dette skulle komme ham til nytte da han i 1799, i en alder av 26 år, for det meste av sin fars arv kjøpte Nes jernverk. Som jernverkseier måtte han sette seg inn i mange sider av det å være driftsleder. Dessuten måtte han forholde seg til et betydelig antall bønder innenfor jernverkets cirkumferens, som etter datidens lovverk hadde plikt til å arbeide for jernverkene.

Et jernverks cirkumferens

Etableringen av de norske jernverkene fra 1600-tallet og framover var et resultat av den industripolitikken styresmaktene førte. Tiden fra 1615 til 1865 var på mange måter gullalderen for de norske jernverkene. De mange krigene som kongene stadig førte, skapte et stort behov for jernprodukter. Bøndernes viktigste oppgave var å produsere trekull, og kjøpe dette fram til jernverket. Uten kull, ingen kanonkuler, ble det sagt, dette for å få fram for bøndene hvor viktig deres arbeid var for forsvaret av landet. Forsvaret hadde behov for mange kanonkuler til festningene langs kysten. Litt patriotisme kunne sikkert være på sin plass. Et jernverk hadde et stort behov for kull, spesielt om det skulle være mulig å holde verket i drift gjennom hele året. Mange jernverk klarte forresten bare å holde driften i gang gjennom deler av året.

Trekullbrenning ved Østre Ljøstad omkring 1905. Bildet tilhører Asbjørn Moland.

Cirkumferensen eller omkretsen omkring jernverket var på mange måter rammen for et jernverk, der jernverket hadde sine privilegier. Lovverket som gjaldt for jernverkene og som angikk bøndernes plikter, var kongelige forordninger fra 1736, 1743 og 1752. I den første tiden ble denne fastsatt til 4 mil fra verket, men denne regelen ble ikke fulgt helt konsekvent. Et eksempel på grensene mellom cirkumferensen fremgår av den inndelingen som ble fastsatt i 1717 til Egeland's jernverk og Næs jernverk. Hele Gjerstad og Søndeled tilhørte cirkumferensen for Egeland's jernverk, og også 7 gårder i den østlige del av Vegårshei, nemlig Slettås, Simonstad, Nærestad, Bjorvatn, Taxerås, Lia og Værland.

Den harde Nesverk-tida

For å etablere en jevn og sikker leveranse av trekull til sitt verk, kjøpte flere jernverk opp skogeiendommer innenfor sin cirkumferens. Fire mils-cirkumferensen for Nes jernverk omfattet Holt, Austre Moland, det meste av Vegårshei og deler av Åmli. Bønderne hadde plikt til å produsere og kjøre kull til jernverket, mot betaling.

Straks Jacob Aall hadde overtatt jernverket begynte han en systematisk oppkjøp av eiendommer for å sikre en sikker leveranse av kull til sitt jernverk.

Dette satte bønderne under press. Hallvard Tveiten skriver i *Vegårshei i nyare tid, bind II* (1971), hvordan bønderne opplevde presset fra

Nes jernverk. Dette var tilfelle også før Jacob Aall kjøpte Nes jernverk i 1799, men ble forsterket etter at Jacob Aall overtok. Et eksempel som Tveiten nevner er arverekka for Vestre Ljøstad. Odelsmannen var den eneste gjenlevende sønnen Erik Olsen, som dersom han hadde etterfulgt Olav Eriksen, ville blitt Erik Olsen IV Ljøstad. Men det ble Eriks søster Marte, gift med lensmann Hans Henrik Colbjørnsen, som overtok gården.

Tveiten skriver at han har spurt eldre folk i bygda om grunnen til dette, og fått til svar at en mente at lennsmann Colbjørnsen hadde bedre forutsetninger for å kunne klare gården i "den harde Nesverktida". Erttertida viste at dette kan ha vært en riktig vurdering, Vestre Ljøstad ble aldri noen Nesverk-gård, i motsetning til de andre Ljøstad-gårdene, slik det fremkommer i oppstillingen nedenfor, tatt fra Ingeborg Fløystad: *Til Verkets bestandige Drift*. (2012).

I 1801 kjøpte Jacob Aall i alt 10 bruk av bøndene på Vegårshei:

Selgers navn:	Kjøpesum
Ole Olsen Ljøstad	4.400 riksdaler
Inger Haavorsdatter Ljøstad	1.700 riksdaler
Kittil Alvsen Ljøstad	900 riksdaler
Torborg Olsdatter Ljøstad	800 riksdaler
Ole Nilsen Flaten	3.000 riksdaler
Ole Tengelsen Næs	1.600 riksdaler
Gunder Tengelsen Næs	1.700 riksdaler
Knut Johnsen Gisetvedt	1.040 riksdaler
Ole Tengelsen Østebø	2.500 riksdaler
Terje Andersen Østre Vimme	1.500 riksdaler

Den samlede kjøpesum for disse ti eiendommene utgjorde 19 100 riksdaler, mens den gjelden som disse selgerne hadde til Jacob All utgjorde 9 061 riksdaler, så utlegget fra verkets kasse utgjorde ca. 10 000 riksdaler.

Av salgssummene kan det se ut som der det var stor gjeld, fikk eierne en relativt lavere sum for sin eiendom. Ingeborg Fløystad drøfter dette, og hun antyder at tankegangen kanskje var den at selgeren allerede hadde fått "betalt" en del tidligere ved den kreditten verket hadde gitt.

Et eksempel som kan illustrere dette finner vi ved å se på salgsbeløpet for Torborg Olsdatter Ljøstad, bosatt på Østre Ljøstad. Hennes mann, Jens Torjesen Ljøstad (1754-1794), var bare 40 år gammel da han døde. Torborg Olsdatter hadde således i 1801 vært enke i syv år, og hadde et utestående beløp hos Aall på 694 riksdaler. Det kan tenkes at hun også hadde gjeld til andre, så hvor mye hun netto satt igjen med etter salget av eiendommen er usikkert.

Fra Nes og Storelven i nyere tid.

Som det videre fremkommer i boken til Ingeborg Fløystad, kjøpte Jacob Aall i perioden 1810-1812 ytterligere 10 bruk. Også etter 1814 fortsatte eiendomskjøpene, spesielt i Vegårshei og Åmli. Den omfattende eiendomshandelen medførte at i 1838 eide Jacob Aall om lag 1/3 av Vegårsheis areal, og om lag 100.000 dekar skog.

De omfattende eiendomskjøpene medførte sosiale endringer i bygda. Jacob Aall var nok klar over at leilendingssystemet han skapte var mislikt. Men selv om han nok hadde en intellektuell forståelse av dette, kan det synes som om han må ha hatt en begrenset innsikt i sine leilendingers situasjon.

Kommunesalgene i 1908 og 1911

Jacob Aall & Sønn eide i 1908 fortsatt 28 eiendommer på Vegårshei. Men så tok fire av bygdas bønder et initiativ. Det var Torjus Værland, Haavard Mjaavatten, Ole Leiulstad og Stein Vaaje som den 8. mars 1908 sendte en redegjørelse til Stortinget, Regjeringen og Vegårshei kommunestyre.

I boken *Livet rundt Vegår* (2006) har Øyvind Bjorvatn gitt en grundig beskrivelse av de kommunale eiendomssalgene i 1908 og 1911. I redegjørelsen fra de fire modige bøndene heter det at flere av bygdas beste gårder befinner seg på utenbygdsboendes hender, drevet som leilendingsbruk, og dette har virket sterkt hemmende på bygdas materielle og åndelige fremgang. Disse eiendommene er i en ytterst ynkelig forfatning. I de senere år har det ikke vært tale om dyrking av ny jord, og den oppdyrkede jorda går år for år nedover, fordi det er langt mer økonomisk å utlegge den til skog.

De skriver videre at leilendingene, særlig de senere år, har levd under trange kår. Selv de dyktigste av dem har vanskelig for å klare seg. Derfor har også en stor del av dem flyttet fra gårdene og søkt nye leveveier. Ti gårder ligger for tiden øde, og denne utviklingen er til skade for Vegårshei, heter det i henvendelsen.

Reaksjonen kom raskt, og kommunen ble tilbudt å kjøpe Selås, Langøen, Rommundstad, Bjorvatn, Bulien, Ljøstad østre, Sletten, Lauve, Myre og Vegerstøl for 300.000 kroner. Tilbudet omfattet om lag 1/3 av verkets gårder på Vegårshei. Kommunen svarte med å tilby seg å kjøpe eiendommene for 290.000 kroner, og en kjøpekontrakt ble undertegnet den 2. juni 1908, basert på det beløpet kommunen verdsatte gårdene til. Kommunen solgte raskt eiendommene videre, og da på auksjon til høystbydende. Stort sett var det folk i bygda som kjøpte, men det synes i liten grad å være de tidligere eierslektene som kjøpte tilbake sin slekts eiendommer.

Allerede i 1911 fikk kommunen et enda mer omfattende tilbud, nemlig å kjøpe gårdene Skeimo (2 bruk), Kil (2 bruk), Leiulvstad, Nes vestre (2 bruk), Rugnes, Mo nordre, Moland (2 bruk), Stormyrli, Uberglia og Haukedalsstykket for 650.000 kroner. Vegårshei kommune aksepterte tilbudet. Også nå solgte kommunen eiendommene videre på auksjon til høystbydende. Ved dette andre eiendomssalget var det ingen av leilendingene som drev eiendommene, som kjøpte dem. Ved auksjonen var det også utenbygds kjøpere som bød på eiendommene, og fikk kjøpe dem. Etter kommunesalgene i 1908 og 1911 var Nes jernverks historie som en dominerende gårdeier på Vegårshei slutt. Gårdene hadde fått nye eiere.¹

Det er grunn til å merke seg at for de fleste av eiendommene hadde det, gjennom den omstruktureringen som kommunens kjøp og salg medførte, kommet nye eiere på gårdene. De slektene som eide gårdene da jernverket kjøpte dem på begynnelsen av 1800-tallet, hadde måttet registrere at de ble solgt til andre slekter, i flere tilfelle til slekter som tidligere ikke hadde bodd på Vegårshei. Dette kan kanskje forklare det som er beskrevet ovenfor, at det alene er Jacob Aall som gis ansvaret for at mange slekter på Vegårshei i en kort periode på begynnelsen av 1800-tallet mistet sine eiendommer, og ikke kommunen som hundre år senere solgte de samme eiendommene på auksjon.

Sluttord

Om det er noe som kjennetegner den norske bonde, er det ønsket om å være og å forbli en fri mann. Tap av selveie medførte tap av selvrespekt, skriver Ingeborg Fløystad (2012). Hun konkluderer med at i områder der selveiende bønder opplevde å bli leilendinger under jern-

Den nye masovnsbygningen ved
Nes jernverk

verket, kom Jacob Aalls renommé blant befolkningen til å bli sterkt svekket. Spesielt var dette tilfelle på Vegårshei, der jernverket eide flere eiendommer i over hundre år.

Dette er sammenfallende med hva jeg opplevde på mine besøk til eiendommer på ulike steder på Vegårshei på begynnelsen av 2000-tallet. Jeg oppdaget at de holdningene som fremkommer ovenfor, fortsatt er til stede; de sitter på en måte i veggene 200 år etter de store eiendomskjøpene ble gjennomført på begynnelsen av 1800-tallet. Jeg finner også grunn til å presisere at mine betraktninger ikke er basert på en vitenskapelig undersøkelse, det er kun et inntrykk, dog et bestemt inntrykk, som sitter igjen hos meg etter samtaler med flere av bygdas nåværende innbyggere.

Litteratur

Aschehougs Norgeshistorie. Bind 7. Oslo: Aschehoug, 1996.

Bjorvatn, Øyvind, red. *Livet rundt Vegår*. [Vegårshei]: Vegår grunneierlag, 2006.

Fløystad, Ingeborg. *Til Værkets bestandige Drivt: Bøndene rundt Næs Jernverk og Jacob Aall*. Jacob Aall-prosjektets skriftserie, nr. 5. Tvedestrand: Næs Jernverksmuseum, 2012.

Svensen, Sv. *Holt: En bygdebok*. Stavanger, 1940.

Sprauten, Knut. "Sverre Steen og Jacob Aall." I *Jacob Aall, 1814 og alt det andre*. Jacob Aall-prosjektets skriftserie, nr. 2. Tvedestrand: Næs Jernverksmuseum, 2010.

Tveiten, Halvard. *Vegårshei i nyare tid: Gardssogene fra 1723 til i dag*. Bind 1 og 2. Oslo: Saabye, 1968-1971.

Vevstad, Andreas. *Egelands jernverk: jernverket i skogbygda*. Gjerstad: Gjerstad historielag, 2008.

Noter

1 Bjorvatn 2006, side 124.